

Jovan Popov

JEŽ I JORGOVAN

Skica za uporedni portret Aleksandra Tišme i Danila Kiša

Neobično je veliki broj svakovrsnih podudarnosti u životu i delima Aleksandra Tišme i Danila Kiša. Utoliko je neobičnije što je, po našem saznanju, kritika do sada toj činjenici poklanjala malo pažnje. Još je neobičnije – a to je, priznaćemo, bio glavni impuls ovoga rada – što, sred mnoštva intervju a i autobiografskih zabeležaka, ova dva pisca gotovo i da ne pominju jedan drugog. Samo u razgovoru sa Joanom Babom, objavljenom neposredno po Kišovoj smrti, Tišma evocira jedan njihov susret na Trgu slobode u Novom Sadu, u vreme izlaska *Knjige o Blamu i Peščaniku*. »Bilo je još naših susreta«, svedoči pisac; »i po tome i po toj bliskosti tema, bliskosti mentaliteta, bliskosti problema koje smo u knjigama rešavali, mi smo svakako stajali tu negde na istoj liniji u književnosti.«¹ Ovim sličnostima Tišma dodaje i njihovo etničko poreklo i stvaralačke poetike. Ipak, njihov odnos smatrao je previše površnim i neredovnim da bi ga mogao nazvati prijateljstvom. Na stranicama koje slede, pokušaćemo da osvetlimo ne sam taj lični odnos, već čitav jedan niz sličnosti, biografskih i bibliografskih, koje povezuju ova dva vrsna stvaraoca; da približe situiramo ono Tišmino »tu negde« – mesto njihovog susreta u istoriji srpske književnosti.

Kao polaznu koordinatu označićemo ekvivalentnost njihove etničke posebnosti; ne zato što ovu smatramo presudnom niti zato što na njoj zasnivamo neki univerzalni analitički metod, već zato što su obojica, u više navrata i na različite načine, direktno ili indirektno, tu svoju posebnost isticali kao važan činilac životno-stvaralačke povesti. To što je u njihovim venama izmešana mađarska, jevrejska i srpska krv, iz njihove vlastite perspektive određivalo je njihova bića, interesovanja, pogled na svet, pa i tematiku njihovih dela. Upravo ta, lična perspektiva, jeste ono što spaja ova dva književna stvaraoca i što nas u ovom radu zanima.

Biografski paralelizmi

Etnička sličnost među dvojicom pisaca potiče, paradoksalno, od etničke različitosti njihovih roditelja. Ona, dakle, prethodi njihovom rođenju. U istom kontekstu mogli bismo ustanoviti još jednu paralelu – porodičnu situaciju proisteklu iz još jedne različitosti među roditeljima, one karakterne. I u jednom i u drugom slučaju, otac i majka potpuno su drugačije osobe. I mada je između nervno labilnog, neuhvatljivog Eduarda Kona, potonjeg Kiša, i vedrog, druželjubivog i porodičnog Gavre Tišme mnogo više razlika nego srodnosti, jedna analogija može se povući: obojica su imali karakternu slabost koja im je predstavljala smetnju i u poslovnim i u bračnim odnosima. Obojica su, recimo, počeli kao trgovci, da bi završili kao državni činovnici. G. T. se, doduše, u tom poslu održavao i duže i uspešnije nego E. K. i verovatno je po-

sleratni komunizam zadao odlučujući udarac njegovoj trgovačkoj karijeri. Ali, sudeći po Tišminim autobiografskim zapisima, to je zaista bio *coup de grâce*, pošto njegov otac nije imao dovoljno smisla za svoj zanat – voleo je životne radosti, troškario na odela i kafanske izlaske, a bio odveć mek prema dužnicima i poslovnim partnerima. Nasuprot njemu, Olga Tišma, rođena Miler, iako »potuljena, zloslutna« i migrenozna, odlikovala se životnom snagom, preduzimljivošću i vrednošću, zbog čega je, u teškim danima, postala oslonac porodice. Ta situacija kod Kišovih je bila još drastičnija. Pored većito odsutnog muža, fizički ili duhovno, najzad i definitivno nestalog, piščeva majka je prava i jedina karijatida, »pozitivni junak« njegovog detinjstva. I baš usled velike privrženosti, u nedostatku ironijske distance, sin od nje ne će načiniti junaka svoje proze.

Na ovu, »praroditeljsku«, nadovezao se niz podudarnosti u životima dvojice pisaca. Taj niz otpočinje mestom rođenja. Aleksandar Tišma i Danilo Kiš ugledali su svet, u razmaku od jedanaest godina, na krajnjem severu tadašnje i sadašnje Jugoslavije, u pograničnim mestima, međusobno udaljenim svega tridesetak kilometara – prvi u Horgošu, drugi u Subotici. Iako »polutani« (termin je Tišmin), i jedan i drugi kršteni su u pravoslavnoj crkvi – Tišma već po rođenju, a Kiš tek kao četvorogodišnji dečak, zahvaljujući roditeljskom nastojanju da ga zaštite od narastajućeg antisemitizma u sve bližem okruženju. No, čitanje Tišmine autobiografije pokazuje da ni njegovo pravoslavlje nije posledica pravovernosti oca, »Srbina s izgubljenim srpskim korenima«², već da je uslovljeno strahom i zaštitničkim nagonom koji njegovu majku nikada neće napustiti³. Roditeljski instinkt pokazao se, u oba slučaja, opravdanim. I Tišma i Kiš postaće velikani »logorske književnosti« između ostalog i zato što su, postavši hrišćani, uspeali da izbegnu logorsku sudbinu i tako, za razliku od mnogih svojih jevrejskih rođaka, prežive.

Put ih je, u prvim godinama života, obojicu poveo na jug, u Novi Sad. Tu će se Tišma, sa svojom porodicom, nastaniti trajno, dok će se Kišova seljakanja nastaviti. Ali, pre nego što napusti Novi Sad, on će u njemu biti svedok događaja koji će u mnogome uticati kako na njegovo tako i na Tišmino životno i literarno formiranje – racije mađarskih okupatora iz januara 1942. Kao dečak od nepunih sedam godina, Kiš tih »hladnih dana« nije mogao osetiti unutrašnju jezu koju je, u isto vreme i u istom gradu, osećao Tišma, već sazreli sedamnaestogodišnjak užasnut besmislenim nailaskom smrti. Ipak, slika izbezumljenog, prekonoć (u stvari prekodan) ostalelog oca, kome su pred nosom zatvorili ulaz u dunavsku grobnicu, ostaće trajni ožiljak dečakovog sećanja, amblem kolektivnog stradanja, literarno artikulisan u *Peščaniku*. Ne znamo koliko je blizu Eduarda Kiša, toga dana, u redu za umiranje stajala Terezija Miler, baba po majci Aleksandra Tišme. Znamo samo da je slučaj i nju vratio sa novosadskog »žala smrti« u poslednji čas, taman na vreme da svoj lični delić strašnog kolektivnog iskustva donese kući i preda ga unuku, kome će, četvrt veka docnije, poslužiti kao građa za dva najvažnija dela, romane *Knjiga o Blamu* i *Upotreba čoveka*.

Racija će ih obojicu nagnati da utočište potraže u Mađarskoj. Tišma će, u Budimpešti, malo raditi malo studirati, slušajući, između ostalog, predavanja o modernom romanu na francuskom jeziku, dok će se Kiš, u osetljivijem uzrastu i materijalnoj oskudici, obreti u nezavidnijem položaju, kao služinčie na nekom panonskom salašu. I mada je Tišma za seoski ambijent Horgoša bio vezan tek slučajem svog ta-

mošnjeg rođenja, ne odolevamo izazovu da ukažemo kako se ovde odigrao još jedan od preokreta kakve samo rat ume da izrežira: onaj koji je rođen na selu, obreo se u velikom gradu, dok se onaj drugi, u gradu rođen, našao na selu. A kada se mir ponovo uspostavi, stvari će se okrenuti u Kišovu korist. Posle Cetinja i Beograda, on će, u godinama svoje zrele mladosti, koje su srećno koincidirale sa jugoslovenskim otvaranjem prema Zapadu, u nekoliko navrata duže boraviti u Francuskoj, gde će se, na kraju, i skrasiti. Tišma će svoj san o putu u Pariz uspeti da ostvari tek posle mnogo muka i višegodišnje čežnje opisane u njegovim dnevnici, autobiografskim i beletrističkim tekstovima. Više neuspešnih pokušaja da se, u prvoj poratnoj deceniji, domogne pasoša bacilo ga je u beznađe i čamotinju. Onemogućavan da, makar na kratko, napusti svoju domovinu, dugo se, bukvalno i figurativno, vrteo u svom novosadskom krugu, ne nalazeći autentični romaneskni izraz. Iskaz »putovanje je za mene isto što i pisanje“⁴ u dobroj meri objašnjava njegovu krizu. I Kiš deli tu strast ka savladavanju prostora, stečenu još u vozovima njegovog detinjstva, stalno iznova buđenu prelistavanjem očevog životnog dela i jedine zaostavštine – Reda vožnje. Još pre no što se otisnuo u svet, mladi pisac je jedan svoj esej naslovio Andersenovim citatom: »Putovati znači živeti«. Putovanje je, prema tome, i za njega i za Tišmu jedinstveno i nezamenljivo iskustvo, po značaju ravno pisanju i življenju. A jednostavna logička operacija nad dva navedena iskaza dovodi do zaključka podjednako primenljivog na obojicu: »Živeti = pisati«.

*

U svom mučnom periodu traganja, koji, sasvim logično, u autobiografiji zauzima upadljivo više mesta od potonjeg perioda plodnosti i afirmacije, Tišma se okrenuo aktivnostima lekovitim u takvim slučajevima: čitanju i prevođenju. I to je još jedno, za nas najvažnije, polje dodira sa Danilom Kišom. Činjenica da potiču iz višenacionalne sredine i da u njoj rastu, kao i da u genima nose i jevrejski i slovenski talentat za jezike, omogućava im da, još u ranoj mladosti, postanu poliglote. Tako su bili u mogućnosti da se napajaju direktno sa izvora i da u dodir sa svetskom književnošću dođu autentičnije i neposrednije od mnogih savremenika. Njihovi čitalački ukusi imali su, takođe, tačke preseka, među kojima se izdvaja Prust. No, ma koliko mu se divili, nijedan nije pomislio da krene njegovim tragom. U svojoj autobiografiji Tišma opisuje kako je njegov mladalački susret sa Prustovom prozom bio istovremeno fascinant i porazan – naišao je na idealni model pisanja koji je, samim tim što je postojao, morao biti odbačen. Kiš, koga jedna brazilska novinarka, očigledno impresionirana *Ranim jadima*, prosto gura pod Prustovo okrilje, uzvraća: »Prust me nije ostavio ravnodušnim, to je istina. Ali Prust nije autor koji ohrabruje... da ga sledite.«⁵ Njihovo čitanje vremenom postaje sve produbljenije i aktivnije, da bi, prirodno, preraslo u prevođenje, kojim će se i jedan i drugi dugo baviti, uporedo sa izgradnjom vlastitog književnog opusa. Kiš je prevodio sa francuskog, ruskog i mađarskog, a Tišma sa nemačkog i mađarskog. U godinama spisateljskog učenja čitanje je, bez sumnje, bilo suštinski važno, a prevođenje dragocena praktična vežba.

U sticanju pripovedačkog umeća, a i spisateljskog statusa, obojica su se okušala i u druga dva roda umetničke književnosti, drami i poeziji. Zanimljiv je slučaj Tišmine drame *Cena laži* (1953), napisane prema novinskom izveštaju o jednom sud-

skom procesu, samo ne domaćem i ne kriminalnom, kakvima se bavio u pripovetkama iz zbirke *Nasilje*. Uzimajući za temu jedan stvarni politički slučaj, održan u tadašnjoj Čehoslovačkoj, on je otvorio pitanje staljinizma, primenjujući pritom dokumentaristički postupak. Tako je, u svom dramskom prvencu, nagovestio ono od čega će Kiš, dvadesetak godina kasnije, na vrhuncu svog proznog stvaralaštva, ustanoviti eksplicitnu poetiku.

Što se iskoraka u poeziju tiče, u Kišovom slučaju reč je o nikad prevaziđenoj sklonosti, koja, međutim, nije bila praćena odgovarajućim samopouzdanjem, pa ni ambicijom⁶. Iako se, kako kaže, »spremao za pesnika«, shvatio je da je, za ono što ima da kaže, proza primereniji oblik, a da je on sam suviše racionalan da bi postao pesnik. Nemilosrdno samokritičan, svoje pesme za života nije sakupio u knjigu, prepustivši priređivačima da to učine nakon njegove smrti. Liričnost se, ipak, trajno zadržala u njegovoj prozi. Za razliku od njega, Tišmine prve knjige bile su zbirke pesama: *Naseljeni svet* (1956) i *Krčma* (1961). Poeziji se posvetio zapavši u stvaralačku krizu nakon početnog uspeha postignutog objavljivanjem pripovetke *Ibikina kuća*. Po sopstvenom svedočenju, kao pesnik je bio nezavisniji od uticaja, i možda je to bio razlog okretanja pesništvu – želja da se pronade sopstveni pripovedački glas.

Tišma i Kiš – jevrejstvo, srpstvo, jugoslovenstvo, Srednja Evropa?

Pre nego što sa biografskih paralelizama Aleksandra Tišme i Danila Kiša sasvim pređemo na književne, recimo nešto i o jednom pitanju tako živo prisutnom u našem vremenu, pitanju na koje su, opet, obojica davali sličan odgovor. Reč je o njihovom nacionalnom osećanju.

Budući polutani i poliglote, odnegovani na evropskoj književnoj tradiciji, životnim korenima i tematikom svojih dela vezani za Srednju Evropu, Tišma i Kiš su, iznad svega, kosmopolitski pisci. To potvrđuje i ugled koji uživaju u inostranstvu, opredmečen u broju prevedenih knjiga i književnih nagrada. No, pre no što je njihova slava prešla domaće granice, oni su postali priznate vrednosti u nacionalnim okvirima. Samo, koji su to okviri i kojoj naciji zapravo oni pripadaju? Na srpskom jeziku su napisali sva svoja dela i nesumnjivi su deo srpske književnosti, pravoslavci su po krštenju, Kiš i po posmrtnom obredu, no je li to dovoljno da bismo njihovo nacionalno osećanje odredili kao srpsko? Sredinom sedamdesetih, Kiš se legitimisao kao »jugoslovenski pisac«, pre svega »u smislu tradicije«⁷. Deceniji i po kasnije, u poslednjoj godini svog života, i jednoj od poslednjih njegove zemlje, on objašnjava zašto se ne izjašnjava kao srpski pisac: »u inostranstvu jedva i to znaju šta je Jugosloven, a kamoli Srbin«⁸. Izgovor je lakonski, a i vreme koje sledi veoma brzo će ga demantovati – Evropa će se naprasno zainteresovati za Srbe, na žalost ne na način na koji bismo voleli. Malo dalje, međutim, Kiš precizira da je nacionalnost Jugosloven »jedina tačna oznaka onoga što zaista jesam«⁹. I to je pravi odgovor, uveliko saglasan sa Tišminim osećanjem.

»Pa u šta sam mogao izrasti?«, pita se Tišma, analizirajući svoje mešovito nacionalno poreklo. »U Srbina? U Jevrejina? Bilo bi moguće i jedno i drugo da je moja priroda iziskivala opredeljenje, težila isključivosti. Ali ja sam, naprotiv, uvek bio sklon kompromisu, isključivost me je odbijala, možda plašila. Odgovaralo mi je da

budem nešto neodređeno i da se tako ponašam.¹⁰ A to neodređeno nudilo je jugoslovenstvo, ta »kosmopolitska formula Balkana«. Kao Jugosloven, mogao se kretati slobodno, bez nužnog svrstavanja u određeni mentalitet, veru, jezik ili običaje. »Jugosloven, to nije značilo skoro ništa sem odsustva obaveze da se bude pripadnik nacije bez ostatka¹¹. Kolektiv ga, uostalom, nikada nije mnogo zanimao. »Ni sam čovek koji bi patio zbog jedne nacije ili zajednice, želeo da ide u zatvor, želeo da ide u logor, želeo da umre.«¹² No, kao takav, neodređeni pojedinac i izraziti individulac koji je uvek na pola puta između pripadanja i nepripadanja zajednici, u prilici je da posmatra i upoređuje stvari, u čemu vidi jedan od podsticaja za svoju spisateljsku vokaciju.

Godine 1995, u intervjuu za nemački *Badiše kajtung*, Tišma izjavljuje da se još uvek oseća Jugoslovenom. »Uostalom, Jugoslavija nije samo država, Jugoslavija je nastala pre istoimene države«, kaže on i zaključuje: »A ja mogu da budem Jugosloven i ako nema takve države.«¹³

Gotovo identičnu misao izrekao je nedavno i reditelj Emir Kusturica, a zanimljivo je pitanje da li bi se, posle svega, sa njom saglasio i Kiš. Skloni smo pomisli da bi. Verujemo da bi na agoniju i propast Jugoslavije reagovao slično Tišmi, koji je svoj protest protiv »masovne gluposti« i »nacionalističkog zanosa« u svom okruženju radije izrazio gestom nego rečima – četvorogodišnjim dobrovoljnim izgnanstvom u Francuskoj, u prvoj polovini devedesetih. Kiš je tamo otišao još početkom osamdesetih, umoran od rata sa književnim protivnicima, u kojem je, još 1973, u časopisu *Ideje*, jarkim bojama i žestokim potezima, oslikao »portret nacionaliste«, izjednačivši ovoga sa ekstremnim šovinomom. Koren takve žestine verovatno je polemika u kojoj su mu protivnici, između ostalog, prebacili da je odveć privržen jevrejskim temama i junacima. Odbijajući odlučno da ga zovu jevrejskim piscem, Kiš, sledeći Frojda, Kiš priznaje da jevrejstvo za njega ima neku tajanstvenu privlačnost i *Heimlichkeit*, »uznemirujuću neobičnost«, i to prvenstveno na nivou principijelnog moralnog stava opozicionara koji odbija da se poistoveti sa kompaktnom većinom.

Upravo taj samosvesni i individualistički stav razdvajao je Kiša kako od beogradske čaršije tako i od pomodnih, levih intelektualnih struja u Francuskoj, na čelu s »novim filozofima« Gliksmanom i Anri-Levijem. Njih dvojicu proziva mnogo pre nego što su svoj dušebrižnički, ideološki izoštrani pogled usmerili u našem pravcu, govoreći o »intelektualnom teroru« kojem su, u Francuskoj sedamdesetih godina, bili podvrgnuti njihovi neistomišljenici. Ovo je tek jedna od profetskih slutnji budućeg odnosa glasnijeg dela evropske inteligencije prema jugoslovenskoj drami. Govoreći o sebi kao o mešavini Jugoslovena, Jevrejina, Balkanca i Zapadnjaka, Kiš je, još 1980, izrekao sud koji, iz današnje perspektive, deluje kao čisto proroštvo: »I, najzad, mislim da je Zapadnjak u meni bio taj koji mi je omogućio da shvatim do koje je mere Zapad lišen onog ličnog iskustva koje je potrebno da bi se shvatila priroda zla. Do koje je mere Zapad kriv za zlo koje se sve više proširuje i sve više banalizuje. I do koje mere su tom Zapadu potrebni mitovi...«¹⁴. Ove reči učvršćuju nas u uverenju da bi finale jugoslovenske krize pratio i komentarisa s manje žara i više sumnje nego njene početke, u vreme kada je još živio u epicentru. Upravo tako ponašao se Tišma. Iako u francuskom egzilu i vrlo kritičan prema srpskom nacionalizmu, on ne dopušta da ga usisa matica lažnog intelektualnog moralizma. O Alenu Finkelrotu, pored Gliksmana i Anri-Levija trećem članu filozofske trijade koja

je u Srbima videla apsolutne krivce, godine 1993. Tišma kaže: »Finkelkrot i drugi svojim pogrdama potiskuju zapravo svoj kompleks krivice, jer su isuviše velike kukavice da bi napali fundamentalistički papizam i islamizam.«¹⁵

U poslednjim godinama života, Kišov temperament se smiruje, »oseća se izvesna distanca, mir, pomirenost i mudrost nekog ko sve već posmatra „s onu stranu dobra i zla“¹⁶. Osećanje bliske neumitnosti čini svoje, ali, kada je o ideologiji reč, prema njoj je pisac i ranije ispoljavao odbojnost, jer je vidi kao inkompatibilnu pesničkom stvaranju. »Pesništvo je sumnja. Ideologija je odsustvo sumnje¹⁷, definiše jezgrovito još 1976, a osam godina kasnije ponavlja: »tražio sam mesto pod suncem za sumnju, što će reći za književnost i umetnost, i za pesnike u prvom redu«¹⁸. Tišma deli to mišljenje, govoreći da je uvek bio sumnjičav prema ideologijama, pogotovo ekstremnim. Jedna od modernih ideologema koje ne voli jeste i Srednja Evropa. Kiš ju je, naprotiv, prihvatao i nije bežao od odrednice »srednjoevropskog pisca«¹⁹. Kao ključno određenje srednjoevropske književnosti i filozofije on uzima »ironični lirizam«: »Možda kombinacija slovenskog i mađarskog lirizma sa ironičnim delom koji, kao grumen soli, dolazi od Jevreja.«²⁰ Tišma, koji je još početkom šezdesetih objavio poduži potopisni esej *Meridijani srednje Evrope*, i kome je, dakle, ova tema bliska, nema tako blagonaklon pogled. Srednja Evropa, koju izjednačava sa bivšom Austro-Ugarskom, za njega je negativan pojam u kojem ne vidi ništa lepo ni pozitivno. »Vidim jedino konflikte, mržnju, nerazjašnjene odnose između naroda i etničkih grupa«²¹, kaže on, a jednom drugom prilikom, nekoliko godina ranije, na samom početku jugoslovenskih sukoba, kaže: »Srednja Evropa je mit, falsifikovanje istorije. Balkan je tvrdi i divljiji, ali tamo bar vlada bezbrižnost. Tamo vlada jedno drugo osećanje, istorija je tamo simpatičnija. (...) Za Srednju Evropu nemam poštovanja, znam je suviše dobro, tu rezervisanost prema svemu što je riskantno. To mi je suviše blisko, ali nemam za to poštovanja. Mogu se naravno distancirati od Srba, gorštaka, ali ne mogu poreći da oni mogu da funkcionišu, kao narod. Oni nisu izgubljeni.«²² Zanimljivo bi bilo saznati da li je pisac, bar što se Balkana tiče, za proteklih deset godina zadržao ovo viđenje.

Iz svega rečenog zaključujemo da su se Tišma i Kiš u prethodnoj Jugoslaviji osećali kao u svojoj prirodnoj sredini, ako već ne uvek dobro i zadovoljno. Težnja da se potvrde kao jugoslovenski pisci vidljiva je i na jezičkom planu njihovih dela, najpre u sintaksi, a ponekad i u leksici, gde nailazimo na mnoga približavanja »zapadnoj varijanti« srpskohrvatskog jezika. Rekli bismo da je kod Kiša ova tendencija trajno obeležje, dok kod Tišme ona varira, no to je pitanje na koje bi odgovor mogla dati tek jedna kompetentna i temeljna lingvistička analiza. Bilo kako bilo, evropska aktuelnost ova dva pripovedača svedoči o tome da nestankom Jugoslavije nije izbrisano sve što je nosilo obeležje jugoslovenskog, a da, zahvaljujući pojedinim osveđoenim vrednostima, književna umetnost čak prednjači u tom tvrdoglavom opiranju politici i istoriji. Time kao da je potvrđena Kišova misao da »književnost treba da ispravlja (...) ravnodušnost istorijskih činjenica«²³.

Poetičke paralele

Svoju izvanrednu studiju o smrti tragičkog žanra Džordž Stejner završava parabolom koju je čuo putujući vozom kroz južnu Poljsku:

U nekom zabačenom selu u središtu Poljske bila nekoć mala sinagoga. Jedne noći, na redovnom obilasku, rabin uđe i ugleda Boga kako sjedi u mračnom kutu. Padne ničice i poviče: »Gospode, što ti ovdje radiš?« Bog mu odgovori, ni grmljavinom ni tutnjavom, već sitnim glasom: »Umoran sam, rabi, nasmrtni sam umoran.«²⁴

Sumorna anegdota kao da je izvučena iz neke Singerove priče, a našla bi svoje mesto i u Kišovoj *Grobnici za Borisa Davidoviča* ili *Enciklopediji mrtvih*. Sâm Stejner tumači je na sledeći način: »Značenje ove parabole (...), po mome, jest ovo: Bog se umorio od divljaštva čovjekova. Možda ga više nije bio kadar zauzdati i nije više mogao prepoznati svoju sliku i priliku u zrcalu stvorenog.«²⁵ Ovoj interpretaciji ne bi se imalo šta dodati, osim ukazivanja na jednu, za ovu priliku, izvanredno važnu paralelu koja bi se mogla povući između Stejnerove priče i završnice *Legende o Velikom Inkvizitoru* Fjodora Dostojevskog. Dostojevski je, naravno, previše dobar pisac da bi pružio mogućnost za jedno relativno jednostavno tumačenje poput Stejnerovog – njegov Hrist uporno čuti, što Inkvizitora natera da ga pusti iz tamnice, a nama otvara beskrajni spektar smislova. U taj spektar, međutim, ovde nećemo pokušati da zavirimo. Uvođenje Dostojevskog, osim što se samo nametnulo, bitno je jer je on verovatno Tišmi najbliži klasik. Da je, nekim čudom, poživio još jedan vek i video strahote modernog doba, možda bi i sam izgubio nadu u Hristov povratak i svoje delo lišio poslednjeg tračka rajske ozarenosti. Možda bi napisao: »Bože, hvala ti! Tebe nema, Bože. Ne, stvarno te nema, nema. Hvala ti!« Ili bi napisao nešto slično, neku svoju *Školu bezbožništva*. Ovako, napisao ju je Tišma. Jer, njegovo nepoverenje u čovekovu prirodu je apsolutno. On je sledbenik Dostojevskog u svetu bez Boga. Iako se ne deklarira kao ateist, što je bio Kišov slučaj, on sebe smatra agnostikom. »Raj i pakao su ljudi mogli da nose u sebi kao mogućnost, ja ne marim za te pojmove«²⁶, ne krije pisac. Citirani Stejnerov komentar mogao bi se, tako, savršeno primeniti na Tišmino delo, ako bismo iz njega izostavili Boga, a ostavili samo rabina i konstataciju o ljudskom divljaštvu.

Opisujući ambijent u kojem je parabolu čuo, Stejner kaže kako je ona usledila nakon nekoliko priča drugih putnika, sve jedne jezivije od druge, o neverovatnim ratnim nečoveštvima. Autor nam je preneo samo prvu od njih; pred ostalima, kako veli, »jezik ostaje nem«. Za Tišmu, međutim, kao da nema sadržaja pred kojima bi zanemio. Na jednom mestu u svojoj autobiografiji i on svedoči o putovanju Poljskom, priznajući da ga obilazak Aušvica nije ostavio ravnodušnim, ali ni tada ne gubi hladnu distanciranost prikaza. On svojim i tuđim doživljajima, ma kako užasni bili, prilazi s profesionalnom radoznalošću i obavezom lekara patologa. Možda je zbog toga on stvaralac, a Stejner samo tumač, makar i jedan od najbriljantnijih za koje svet danas zna.

*

Odabравši za predmet svoje proze ljudsko zlo i ljudsku patnju, Tišma i Kiš pošli su sa različitih stanovišta. Za prvog je poreklo zla unutrašnje, imanentno čoveku, a za drugog spoljašnje, ideološki fenomen. »Zadovoljstvo u usmrćivanju postoji u svakom čoveku«²⁷, izjavljuje Tišma, grešeći možda što, u nastavku iskaza, isto zadovoljstvo pripisuje i životinjama. Za Kiša je, međutim, poreklo zla u društvu, u ideologijama koje se obrušavaju na pojedinca i bacaju ga u kovtlat istorije. A tamo ga

ne čeka ništa dobro. »Ja sam, u načelu, uveren da se istorija ostvaruje kao istorija nesreće, da se uvek ponavlja u svojim rdavim aspektima«²⁸, glasi završna rečenica jednog od njegovih poslednjih intervjua, misao koju je priređivač, ne bez razloga, odabrao da njome zaključi *Gorki talog iskustva*. Dok je Tišmin skepticizam antropološki, Kišov je, dakle, sociološki.

Polazeći od ovako oprečnih premisa oni su, međutim, težili istom: da u prikazu tragične *condition humaine* izbegnu patetiku, a kao glavnom cilju – istinitosti. Kiš, doduše, kaže kako je od oca nasledio patetiku, ali i njen protivotrov – ironiju. Po prirodi zatvoreniji i, bar prema onome što o sebi iznosi, ne preterano osetljiv, Tišma se, ipak, plašio »tugaljivosti« i davao tekstove na čitanje proverenim čitaocima. Komentar kritičara koji je o njemu rekao da je »pisac koji ne laže« on ocenjuje kao najpohvalniju tvdnju koja je o njemu ikada izrečena, ali naglašava da ga ne zanima »istina drugih«, makar ona bila »cela i dokazana«. Ne, dakle, objektivna, istorijska istina, već lična, subjektivna, književna. »Samo svoja istina je dokazana, i nju pisac treba da iskopa i pokaže«²⁹. I Kiš, koji je, opet po sopstvenom kazivanju, od majke nasledio averziju prema »pustim izmišljotinama«, tokom čitave svoje karijere bori se protiv čiste fikcije. Godine 1973, u razgovoru povodom *Peščanika*, naslovljenom *Ne usudujem se da izmišljam*, on kaže da veruje samo u ono što je »lično (...) video, čuo, odbolovao«, a deceniju kasnije proširuje ovaj princip: »"dokument" je najsigurniji način za postizanje *uverljivosti i istinitosti*; a šta je drugo cilj literature, svake literature, nego da uveri čitaoca u istinitost onoga što se pripoveda, u istinitost svih književnih naših fantazija?«³⁰ U jednom od poslednjih intervjua, objavljenom u Nemačkoj pod naslovom *Ne verujem u piščevu fantaziju*, on objedinjuje ove stavove, ukazujući na dva puta, »dve forme« istine – autobiografsku i dokumentarističku.

Kod Tišme, nesumnjivo, autobiografski momenat preteže nad dokumentom, mada ni udeo dokumentarnog ne treba zanemariti – *Upotreba čoveka* razvija se iz nukleusa autentičnog dnevnika, a *Nasilje* iz sudskih hronika. U Kišovom delu prisutne su obe forme, s tim što u ranoj fazi dominira prva, a u zreloj druga, dok se u *Peščaniku*, možda najsrećnije, prožimaju. Retorsko pitanje: »Kako dati ravnodušnosti istorije svojstvo konkretnog i istinitog ako ne ostacima autentičnih dokumenata, pismima i predmetima koji nose tragove stvarnih bića«³¹, moglo bi se najpre odnositi na *Peščanik*, mada se čini da u njemu još uvek lebdi odjek polemike oko *Grobnice za Borisa Davidoviča*. U njoj se autor borio i za pravo na mistifikaciju, pseudautentičnost, fiktivnu dokumentarnost, afirmišući jednu poetiku koja, na našim prostorima, tek nastaje – poetiku postmodernizma. Citat i intertekstualnost kod nas su uveliko priznata postmodernistička sredstva pre svega zahvaljujući tadašnjoj Kišovoj odlučnosti u odbrani svog *vjeruju*. U *Času anatomije* on, između ostalog, piše i da je »vreme izmišljanja prošlo, da čitalac više ne veruje u izmišljotine«, navodeći, po sećanju, jednu formulaciju izrečenu povodom Borhesa: »Moderna forma fantastike jeste erudicija«³². No, tu se njegov i Tišmin put razdvajaju. Iako strastven, neumoran čitalac, Tišma nije pisac palimpsesta i ne zanima ga *réécriture*. On priznaje da u čitanje još uvek ulazi naivno, sa uzbuđenjem prvog susreta, a da se retko vraća pročitanoj. »Za mene je knjiga drugog pisca bila samo lični doživljaj«, kaže on, »kao lep dan u polju, a ne putokaz kako bi trebalo sam da pišem.«³³ Život sa svojim stvarnosnim fenomenima uvek ga je privlačio više od njegovih tekstualnih ispoljavanja.

Poređenje Tišmine i Kišove poetike iziskuje prostor mnogo veći od jednog teksta. Ograničimo se, zato, još na neke elemente Tišminog pripovedačkog postupka koji upadljivo korespondiraju sa Kišovim.

Nad Kišovim traganjima za *otešćalom formom* i načinima oneobičavanja njegovih proznih tekstova, od *Mansarde* do *Enciklopedije mrtvih*, prolijevano je mnogo mastila, njegovog i kritičarskog. Kao omiljene narativne tehnike identifikovane su montaža, nabranje, variranje stilske i narativne registre, premeštanje fokusa naracije, promene tačke gledišta i pripovedačkog lica. Dokumentarnost i intertekstualnost noseće su odlike njegovog opusa, a poseban kvalitet predstavlja vizuelni karakter njegove proze, njena filmičnost. Ali, obezličene slike, koje fingiraju neutralnost fotoaparata ili filmske kamere, smenjuju se s retoričkim pasażima ispisanim dugom, složenom, metaforičnom, intelektualistički intoniranom i lirski obojenom rečenicom. Ovaj, naizgled paradoksalni spoj, koji Kiš naziva »intelektualnim« ili »ironičnim lirizmom«, rezultat je promišljene namere čiji je krajnji cilj da se izbegne slatunjavost³⁴. »Ta svest o latentnoj opasnosti grandilokvence, sentimentalnosti i patetike služi mi kao stalno prisutna autocenzura, iz koje pak proizilazi objektivizacija i ironičan odnos prema sopstvenoj (latentnoj) lirčnosti«³⁵, poverava on jednom sagovorniku. Tako se rađa jedan osobe, na momente kitnjasti, neobarokni stil, u kojem se raspoznaju uticaji Mana, Krleža, Borhesa, Nabokova. Rodonačelnik srpskog postmodernizma svoj postupak gradi na najboljem nasleđu modernizma, a iz terminologije njegove autopoeitike vidimo da teorijsko uporište takođe pronalazi kod vrhunskih teoretičara modernističke epohe – ruskih formalista.

Rasprostranjeno je mišljenje, ne bez osnove, da je Kiš eruditski pisac, a Tišma empiričar; da prvi svoju poetiku priprema unapred, na teorijskim postulatima, dok je drugi ostvaruje spontano, neopтереćen teorijom. O tome svedoče i sami. Kiš kaže kako ga »strasno zanima književna teorija«, dok Tišma ne krije da teoriju ne voli, da nije »čovek teorije«. On je tradicionalniji romansirer, u čijoj prozi dominira realistički postupak, bilo da govori u prvom bilo u trećem licu. U jednom skorašnjem tekstu o Tišminoj poetici, Jovan Delić ispravno zapaža da je, na početku karijere, ovaj stvarao pod snažnim Andrićevim pečatom³⁶. Ipak, ne možemo a da ne primetimo da se, u svojim najboljim delima, udaljava od prepoznatljive matrice i upušta u eksperiment. Pitanje na koje njegovi ispovedni tekstovi ne daju odgovor, a ni mi ga ne možemo sa sigurnošću dati, jeste koliki je u tim iskoracima u moderno i postmodernu udeo tekuće lektire, viđenog i usvojenog. Na kritici je, pre svega, da takve elemente pripovedne tehnike uoči i istakne.

Najzahvalniji predmet za analizu Tišminog zrelog prosedeja svakako je *Upotreba čoveka*. Iako u svoj fabularni sklop uključuje više obimnijih uporednih tokova koji se povremeno ukrštaju i slivaju, u središtu njegove mozaičke strukture nalazi se, na prvi pogled neupadljiva, povest o tužnom, samotnom životu obične, male žene, Ane Drentvenšek, zvane Gospodica. Ono što tom skromnom motivu daje snagu nosećeg jeste njegova autentičnost – Gospodičin dnevnik, koji se, kao lajtmotiv, pomiče od prve rečenice romana, da bi nam se njegove stranice otvorile skoro na samom kraju i potom nestale u plamenu, stvarni je dokument. Upotrebivši ga, Tišma postiže istinitost kojoj najviše teži i koja se, po principu koncentričnih krugova, dalje

širi i zahvata čitav prostor romana. Jer, Vera Kroner, Sredoje Lazukić i Milinko Božić jedini su stvarni dodir Ane Drentvenšek sa svetom iz kojeg je potisnuta. Istinitost, dakle, polazi od nje, da bi se, preko ovo troje, prenosila dalje, na sve likove i zbivanja u tekstu. Ni u jednom trenutku čitalac neće posumnjati u Verinu potresnu logor-sku ispovest, u dramatične preokrete Sredojeve ratne odiseje, niti u druge tokove priče, uključujući monstruozno oneobičeni Milinkov udes, u kojem se, kao u ogledalu, odražava slika Čelebi-Hafiza iz Andrićeve pripovetke *Trup*.

Tišmina autobiografija dragoceno je svedočanstvo iz kojeg se vidi koliko je, u svim njegovim delima, znatan udeo stvarnog, doživljenog. Upotrebom autentičnog dokumenta osvojio je i onaj drugi pol istinitosti, kao što je to, *Grobničom za Borisa Davidoviča*, i Kiš postigao. Igm slučaja, obe knjige pojavile su se iste, 1976. godine. U *Upotrebi čoveka* Tišma primenjuje još neke od tehnika pomenutih povodom Kiša: efektna nabranja – ljudi, predmeta, situacija – koja, zahvaljujući preciznom i bezličnom opisu, deluju kao listanje albuma s fotografijama ili variranje narativne perspektive – od angažovanog prvog lica, preko sveznajućeg trećeg, do *style indirecte libre*. Ono po čemu se od Kiša suštinski razlikuje jeste stil – sveden, suv, hroničarski, bez traga intelektualizma ili lirčnosti.

Prikaz inovativnog pomaka u Tišminom pripovedačkom postupku završićemo vraćanjem unazad, u godinu 1972, kada, ponovo slučajno, istovremeno izlaze njegova *Knjiga o Blamu* i Kišovi *Bašta, pepeo i Peščanik*. Već u *Knjizi o Blamu* naznačen je evolutivni pravac koji će, četiri godine kasnije, dostići svoj zenit. Zato je Delić u pravu kada ovaj roman naziva najznačajnijom knjigom za Tišmin razvoj. Već u njoj se, na primer, dokumentarnost dočarava pismima koja Lili piše Blamu, a to je tehnika kojoj Kiš pridaje posebnu važnost u svom *Porodičnom cirkusu* – i *Rani jadi* i *Peščanik* imaju epistolarni završetak; isto tako, postupak koji, u traganju za ubicom Blamovih roditelja, sprovodi Čuturin duh, u narativnoj je korelaciji sa Ispitivanjem svedoka u *Peščaniku*; a u slučaju Rodoslova Blamovih Tišma ide za korak ispred Kiša – narativni pandan ovog poglavlja naći ćemo tek u *Grobnici za Borisa Davidoviča*. Posebno bismo, međutim, želeli da ukažemo na jedan odlomak sa početka *Knjige o Blamu*, koji svojom filmičnošću neodoljivo asocira na pojedine delove u Bašti, pepelu ili na Slike sa putovanja iz *Peščanika*, no u kojem je metod *oeil-camera* sproveden još doslednije. Budući da je reč o postupku koji je, koliko nas sećanje služi, jedinstven u Tišminoj prozi, navešćemo deo ovog, inače podužeg, odlomka.

Blam nehotice zastane. Stražnja vrata kola otklope se škljocnuvši i u otvoru se pomole duge, suncem opaljene ženske noge, savijene u koščatim kolenima, sa kojih se rub haljine pomakao prema butinama. Nekoliko trenutaka noge klatare dugim uskim stopalima u belim sandalama, sjakteći od šarenih odsjaja sa semafora koji upravo menjaju boje, a onda se spuštaju na žutu opeku bivše Jevrejske ulice, skupljajući kolena i rastavljajući stopala koja se na tlu sunderasto šire primajući težinu tela što se provlači, s glavom napred, kroz sad već širom izbačena vrata. Telo je mršavo, s izduženom glavom plitkih crta, na licu koje umrtvljuju izbljane nepomične plave oči i izbeljena kosa skupljena nemarno u pundu; ali pokreti koje čini gipki su, olabavljeni vedrom sigurnošću. Žena se uspravlja, isteže, čini poluokret, od koga joj se oko koščatih kolena zatalasa haljina, malo pogužvana, od mlohavog zelenkaste tkanine, stegnuta kaišićem oko struka. Ona mahne rukom, koja je, kao i njena noga, smeđa od sunčanja, na što iz kola počnu da se iskobeljavaju kratke

dečje nožice u belim kratkim čarapama, na svetlost izviri pegavo lišće jednog dečaka s malo izbačenim vodnjikavim očima, pa se cela mala prilika nekako omamljeno i s izrazom neverice dobatrga na pločnik, do žene. Ona hvata dečkića za ruku – koju je ovaj mahinalno pružio naviše – i osvrće se oko sebe. Njen bleđi pogled okrzne Blama, sleti niz njegovu ustuknulu priliku i odluta u dubinu ulice ivicom trotoara, gde se nižu stolovi prodavaca lozova, gramofonskih ploča, knjiga, i hladnjaci sa liminadom i sladoledom.³⁷

Pitanje se nameće: da li je Tišma, dok je ovo pisao, čitao Rob-Grijeove *Oči koje sve vide* (*Le voyeur*) ili nekog drugog autora francuskog "novog romana", tada veoma modernog među našom književnom elitom? Bitor i Natali Sarot figuriraju u Kišovoj lektiri, Filipa Solersa je i prevodio, ali za Tišmu takav podatak nemamo. *Dnevnici 1941 – 2001*, čiji izlazak uskoro očekujemo, možda će doneti odgovor. No, i bez njega, jedno je jasno: iako ravnodušan prema teoriji, Tišma je, u pojedinim slučajevima, bio radikalniji inovator od Kiša, nekad za korak ispred njega. Hronološke podudarnosti, reklo bi se, isključuju mogućnost direktnih međusobnih uticaja, ali doprinose nečemu drugom – ubrzanom uporednom razvoju dva, po mnogo čemu srodna talenta, koja su se pojavila u isto vreme i na istom prostoru.

O različitostima ili Karakter je čovekova sudbina

Obilje prikazanih sličnosti, paralela i koincidencija ostalo bi samo sebi svrha ako se, na kraju, ne bismo vratili našem početnom pitanju: kako to da se između Aleksandra Tišme i Danila Kiša, kod svih tih srodnosti, nije razvio prisniji lični odnos? Deo odgovora sugerisao je već Tišma, navodeći razlike u godinama i u načinu života. »Danilo Kiš je bio izrazito pokretljiv čovek – boem, često je menjao boravišta. Ja naprotiv, čovek sam jednoga mesta (...)»³⁸. Ovaj iskaz, međutim, moramo uzeti sa rezervom. Ljubav prema putovanjima, o kojoj pisac u više navrata govori, mlada lačka frustracija zbog nemogućnosti da napusti zemlju i odsustvo nostalgije za Novim Sadom, neskriveno ispoljeno u razgovorima za vreme boravka u Francuskoj, uveravaju nas da u njegovoj vezanosti za svoj grad nema ničega kantovskog, već da je ona rezultat praktičnih okolnosti. Sticaj okolnosti učinio je i da se dva pisca retko nađu na istom mestu, što je nesumnjivo bila prepreka za uspostavljanje bližeg odnosa. Skloni smo, ipak, pomisli da je po sredi bilo nešto drugo, elementarnije, nešto što inače ljude približava ili odbija jedne od drugih, a to je kombinacija njihovih karaktera. Pored svih intelektualnih, profesionalnih i drugih bliskosti, razlike u karakterima umeju da nepovratno udalje ljude, kao što je ponekad, naročito kod izuzetnih pojedinaca, otežavajući faktor zbližavanja baš prevelika karakterni sličnost. Pokušajmo da utvrdimo koji bi se, od ova dva slučaja, pre mogao odnositi na Tišmu i Kiša.

Poći ćemo ponovo od jedne, možda i najvažnije sličnosti. Obojica su, u najranijoj mladosti, odlučili da postanu pisci i od te namere nijednog trenutka nisu odustajali. I jednog i drugog krasila je, dakle, velika snaga volje. Put kojim su do ostvarenja cilja došli bio je, međutim, dijametralno suprotan. Tišma je nezainteresovano prolazio kroz školovanje, studije, većim delom i kroz novinarstvo, učeći književni zanat polako, čitajući nasumce, prevodeći, a najviše krećući se, razgovarajući i posmatrajući. Kišov pristup bio je metodičniji. Svetsku književnost upisao je s čvrstim

ciljem da se »iškoluje« za pisca i to je sproveo s krajnjom efikasnošću. Na njegovoj matičnoj katedri i danas se prepričava kako je na diplomski ispit, čuven po obimnosti, izašao samo šest meseci nakon apsolviranja, briljantno ga položio i postao prvi diplomirani student po obnavljanju katedre. Zatim je, istim tempom, krenuo u stvaranje svog budućeg dela, zahvalivši se prethodno na ponuđenom mestu asistenta. Nije pisao ni lako ni brzo ni mnogo, ali je, ipak, afirmaciju stekao u godinama u kojima je Tišma sebe još tražio. Ovaj će se, pak, na vrhuncu svoje intelektualne i stvaralačke moći osetiti u svojoj pedeset sedmoj, u životnom dobu koje Kiš nije dostigao.

Za razliku od Tišme, koji je dugo bio zaštićen roditeljskim krilom, rastavši se od majke kada je već i sam zašao u treće doba, Kiš je već u šesnaestoj godini ostao sam. Čitav njegov život odvijao se burnije, počev od mladalacke boemije, pa do žučnih polemika u koje se upuštao otvorenog garda, ne računajući na rezervni položaj. Dirljivo izložen udarcima, poput junaka iz svog romana koji stoji »u zaklonu od jorgovana«, u svojim poetičkim bitkama istrošio se do te mere da je pobeda koju je odneo na kraju, ispala Pirova. Iza nadmoćne, polihistorske retorike kojom je nemilosrdno šibao svoje opponente, krio se vapaj Majakovskog: »Drugovi, ne spletkarite!« Preosetljiv i temperamentan, slomio se na vetrometini kao vitka stabljika jorgovana pod raskošnom kosom cveta.

Sve je drugačije ustrojeno u ličnosti i sudbini Aleksandra Tišme. Vođen neutaživim seksualnim nagonom, on vrlo rano otkriva svoje osnovno životno geslo: »Čovek mora najpre da živi. Sve ostalo je manje važno«. »Ja sam lažov, glumac, pretvorica – samo da bih mogao opstojati na površini društva«, beleži u svoj dnevnik 14. aprila 1948, pokazujući da je prihvatio savet koji mu je, nekoliko godina ranije, dao prijatelj Bogdan Čipilić. Na jednom mestu svoje autobiografije priznaće da sebe vidi kao »izuzetno sebično, egocentrično, samo na sebe usredsređeno i sobom obuzeto biće«³⁹. Što vreme više protiče, pisac kao da želi da najzad skine masku i baci svetu u lice pravu sliku o sebi. Potreba za istinitošću zahvata, dakle, i nefikcionalne oblike njegove literature. Na pitanje italijanske novinark, isprovocirane njegovim odnosom prema ženama, da li mu je žao što ga mnogi smatraju »matorom svinjom«, on mirno uzvraća: »Ne, to je ono što zaslužujem. Ali odgovaram da volim sunce, more, odmor i sve žene.«⁴⁰

U kontekstu Tišminog imoralističkog hedonizma, pored kojeg Kiš izgleda kao kakav moderni Bosije ili La Brijer, paradoksalno deluje njegova malograđanska, monogamna egzistencija, jednako kao i tradicionalni jezik njegovih dela u kojima nema ni trunke skarednosti. No, urođena sklonost kompromisu, pomirenju protivrečnosti ili, spoj »fantaste« i »životnog realiste«, kako ga je davno okarakterisao Čipilić, objašnjava piščevu jezičku konzervativnost, kao i odanost porodici i majci koju neguje do poslednjeg trenutka. U tom pogledu, Kiš je mnogo smelij, iako je njegova proza lišena erotizma. Ali, kada se poduhvati sastavljanja *Bordela muza*, antologije francuske erotske poezije, onda je njegov jezik sočan do ivice pornografskog. Nekonvencionalniji je i njegov nomadski život, kroz koji ga prate dve saputnice, u oba slučaja bez potomstva. A opet, iza svake njegove stranice implicitno stoji čvrst moralni stav. U jednom svom tekstu on pominje i odgovornost pisca, ne precizirajući u odnosu na koga ili na šta. Tišma je, u tom smislu, mnogo eksplicitniji. Odbacujući sklonost pisaca da arbitriraju, da budu »savesť svog vremena«, on kaže: »Pisac je čovek

kao i svaki drugi. Pisac je odgovoran samo pred samim sobom.⁴¹ Takav kakvog ga upoznajemo kroz njegova umetnička i ostala dela, on je čovek postmodernog senzibiliteta, svidalo nam se to ili ne. Po svom karakteru, ekstrovertni Kiš još je pripadao herojskom dobu moderne i sa njim otišao u istoriju. Introvertni Tišma, skupčan kao jež, bio je spreman da dočeka novo, postherojsko doba, doba »vrline sebičnosti«. U ovoj karakternoj opoziciji krije se, verujemo, deo rešenja zagonetke o distanci koja je, uprkos tolikim sličnostima, delila dva pisca.

- 1 Aleksandar Tišma, *Šta sam govorio*, priredio Ljubisav Andrić, Prometej, Novi Sad, 1996, str. 200.
- 2 Aleksandar Tišma, *Sečaj se većkrat na Vali*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novu Sad, 2000, str. 12.
- 3 "Negde pred smrt, možda na dve ili tri nedelje, postavila mi je, u nizu onih svojih raspi-tivanja o mojoj dobrobiti, i pitanje: 'Je li te ne diraju?' [...], a ja sam shvatio, po naglasku, po njenom pogledu kojim je propratila pitanje, da misli na ljude koji me okružuju i na nji-hovu mogućnu pobudu da me diraju, da mi naškode zato što sam drukčiji, što sam kao i ona Jevrejin." Isto, str. 8.
- 4 Tišma, *Šta sam govorio*, str. 18.
- 5 Danilo Kiš, *Gorki talog iskustva*, priredila Mirjana Miočinović, BIGZ/SKZ/Narodna knjiga, Beograd, 1990, str. 174.
- 6 O poeziji Danila Kiša videti studiju Zorana Đerića Anđeli nostalgije, *Besjeda*, Banja Luka, 2000.
- 7 Danilo Kiš, *Čas anatomije*, BIGZ, Beograd, 1998, str. 46.
- 8 Kiš, *Gorki talog iskustva*, str. 255.
- 9 Isto.
- 10 Tišma, *Sečaj se većkrat na Vali*, str. 15.
- 11 Isto, str. 229.
- 12 Tišma, *Šta sam govorio*, str. 359.
- 13 Tišma, *Šta sam govorio*, str. 360.
- 14 Kiš, *Gorki talog iskustva*, str. 92. Kurziv naš.
- 15 Tišma, *Šta sam govorio*, str. 310.
- 16 Mirjana Miočinović, "Pogovor", u Kiš, *Gorki talog iskustva*, str. 323.
- 17 Kiš, *Gorki talog iskustva*, str. 77.
- 18 Isto, str. 114.
- 19 »Veoma je teško definisati šta znači biti Srednjoevropljanin, a u mom slučaju postojale su tri komponente. Činjenica da sam polujevrein, ili Jevrejin, ako vam se više dopada; da sam živeo i u Mađarskoj i u Jugoslaviji i odrastao čitajući na dva jezika i dve književnosti; da sam zapadnu, rusku i jevrejsku književnost upoznao u ovoj središnjoj oblasti između Budimpešte, Beča, Zagreba, Beograda, itd. Po svom obrazovanju, ja sam sa ove teritorije. Ukoliko postoji drugačiji stil i senzibilitet koji me odvaja od srpske ili jugo-slovenske književnosti, onda bi se to moglo nazvati ovim srednjoevropskim kompleksom. Smatram da sam srednjoevropski pisac do srži ali teško je definisati izvan onoga što sam rekao, šta to znači za mene i odakle potiče.« Isto, str. 218.
- 20 Isto

- 21 Tišma, *Šta sam govorio*, str. 322.
- 22 Isto, str. 250.
- 23 Kiš, *Gorki talog iskustva*, str. 145. »Šta znači šest miliona mrtvih (!) ako ne vidimo jednog jedinog čoveka i njegovo lice, njegovo telo, godine i njegovu ličnu povest«, kaže pisac. Pomalo neočekivano, kada tvrdi da »književnost treba da ispravlja Istoriju, zato što je Istorija uopštena, a književnost je konkretna«, on potpuno preokreće poznati Aristotelov stav. Rekli bismo da Kiš ovde ima u vidu razliku između Herodotove i moderne istoriografije, s jedne, i tragedije zasnovane na mitu i savremenog romana, s druge strane.
- 24 George Steiner, *Smrt tragedije*, prijevod Giga Gračan, CKD, Zagreb, 1979, str. 236.
- 25 Isto
- 26 Tišma, *Šta sam govorio*, str. 378.
- 27 Isto, str. 376.
- 28 Kiš, *Gorki talog iskustva*, str. 292.
- 29 Tišma, *Šta sam govorio*, str. 22.
- 30 Kiš, *Gorki talog iskustva*, str. 116.
- 31 Isto, str. 145.
- 32 Kiš, *Čas anatomije*, str. 56.
- 33 Tišma, *Šta sam govorio*, str. 19.
- 34 Up. "Ironičan lirizam", u *Gorki talog iskustva*, str. 212 i dalje.
- 35 Kiš, *Gorki talog iskustva*, str. 108.
- 36 Jovan Delić, "Ka poetici Aleksandra Tišme", *Letopis Matice srpske*, jul-avgust 1999, str. 67-85.
- 37 Aleksandar Tišma, *Knjiga o Blamu*, Nolit, Beograd, 1980, str. 36-37.
- 38 Tišma, *Šta sam govorio*, str. 200.
- 39 Tišma, *Sečaj se većkrat na Vali*, str. 35.
- 40 Tišma, *Šta sam govorio*, str. 293.
- 41 Isto, str. 392.